

УДК 339.923

СІДОРОВ Вадим,

к. е. н., професор кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ПАСМОР Марина,

аспірант кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ

Проаналізовано функціональну структуру глобалізації як рушійної сили світових регіональних економічних інтеграційних процесів із зазначенням передумов та результатів взаємодії цієї царини. Структуровано основні теорії регіональної інтеграції та класифіковано сучасні регіональні об'єднання світу за використанням моделей інтеграційних процесів.

Ключові слова: глобалізація, регіональна інтеграція, світовий порядок, світогосподарські відносини, міжнародні економічні відносини.

Сидоров В., Пасмор М. Региональная экономическая интеграция.

Проанализирована функциональная структура глобализации как движущая сила мировых региональных экономических интеграционных процессов с указанием предпосылок и результатов взаимодействия данного рода. Структурированы основные теории региональной интеграции и классифицированы современные региональные объединения мира по использованию моделей интеграционных процессов.

Ключевые слова: глобализация, региональная интеграция, мировой порядок, мирохозяйственные отношения, международные экономические отношения.

Постановка проблеми. Міжнародні економічні зв'язки завжди мали значний вплив на розвиток кожної країни. Їх історія, еволюція і ступінь істотно різняться. Наразі всі країни світу так чи так залучено до світового господарства. Тому особливої значимості набуває приналежність держави до тієї чи тієї групи країн – інтеграційного об'єднання. Нині найбільше регіональних інтеграційних об'єднань, адже в епоху змін економічної географії, а саме: переходу пріоритету від сільського господарства до промисловості та послуг, регіональна інтеграція має змогу посилити розвиток країни в системі міжнародних економічних відносин.

Розвиток інтеграційних процесів у сучасній системі міжнародних економічних відносин став об'єктивно закономірним результатом

© Сідоров В., Пасмор М., 2016

зростання руху товарів і факторів їх виробництва між різними країнами, що потребувало створення більш надійних виробничо-збутових зв'язків між країнами та усунення численних перешкод на шляху міжнародної торгівлі та пересування факторів виробництва. Міждержавні інтеграційні об'єднання та багатосторонні політичні угоди стали способом вирішення багатьох питань та розв'язання міжнародної проблематики.

Провідні зарубіжні та українські науковці переконливо обґрунтували, що процеси та результати економічного розвитку мають об'єктивні причини, які складаються незалежно від волі як окремих осіб, так і суспільства загалом. Відповідно, процес формування регіональних інтеграційних об'єднань є однією з об'єктивних тенденцій розвитку сучасного світового господарства і міжнародних економічних відносин, які підтверджують їх повсюдне поширення у світі. Дослідження регіональних аспектів світової економічної інтеграції наразі особливо актуальне, адже сучасним геополітичним трансформаціям бракує більш ретельного системного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні головну увагу вивченню інтеграційних процесів у світовій економіці, їх ролі у глобалізації світогосподарських зв'язків згідно із закономірностями розвитку міжнародної інтеграції приділяють українські науковці, зокрема: А. Голюков, О. Довгаль [1], А. Киреев [2], О. Маковоз [3], І. Матюшенко [4], Н. Пархоменко [5], В. Сідоров [6], А. Філіпенко [7], С. Циганов [8], Т. Щербина [9], С. Якубовський [10].

Серед іноземних вчених, які досліджували питання регіональних інтеграційних процесів, сформулювали поняття та визначили етапи і форми розвитку цього процесу у глобальному масштабі, слід виокремити наукові праці Б. Баласса, Де Бірса, Э. Бриггса, Дж. Вайнера, Х. Джонсона, Л. Ліндберга, А. Сміта, Е. Хааса [11].

Сучасна економічна іноземна наука також приділяє увагу цій тематиці. З-поміж іноземних науковців можна згадати А. Кослера [12], Г. Костюніна [13], В. Ломакіна [14], Г. Толорая [15], М. Фаррелла [16], С. Хікса [17] та ще деяких інших, хто досліджує регіональні інтеграційні процеси в умовах сучасного розвитку геополітичної ситуації та її трансформації. Учені детально досліджують як вже наявні регіональні інтеграції, так і нові, які виникають під впливом нових факторів та мають нові умови та цілі розвитку, як, наприклад, А. Кослер та Г. Толорая вивчають об'єднання Бразилії, Росії, Індії, Китаю, ПАР (БРИКС).

Попри глибину сучасних наукових досліджень з цього питання, деякі аспекти теми потребують подальшого вивчення та уточнення, адже за умовами впливу глобальних економічних змін та трансформації світового порядку потрібно доповнити та далі розроблювати теоретичну базу.

Метою статті є дослідження процесу регіональної економічної інтеграції у сучасних умовах глобалізаційних змін.

Матеріали та методи. Матеріал статті було складено на основі літературної бази статей актуальних сучасних наукових журналів. Щодо методів дослідження, то було застосовано історичний аналіз проблеми, метод систематизації та емпіричні методи.

Результати дослідження. Високі темпи розвитку світової економіки висувають підвищені вимоги до національних господарств, значні резерви зростання яких закладено у сфері інтеграції. За визначенням А. Голікова, найважливішою метою і результатом регіональної інтеграції є підвищення ефективності використання національних потенціалів за рахунок взаємовигідного об'єднання зусиль і ресурсів при розв'язанні проблем економічного зростання [1, с. 258]. Однак світовий досвід свідчить, що переваги регіональної інтеграції повною мірою виявляються лише за умови всебічного опрацювання цього процесу, стратегії і тактики його реалізації. Інакше позитивний ефект перетворень може бути незначним [12, с. 165].

Розуміння регіональної інтеграції як прояву глобалізації дає підстави вважати, що глибинною рушійною силою такої інтеграції є прагнення країн-учасниць до більш високого рівня розвитку та потрапляння до іншого рівня міжнародних економічних відносин, ніж той, до якої вони об'єктивно належали б без такої взаємодії [13, с. 174]. На прикладі процесів інтеграції в Європі варто зазначити, що вони починаються тоді, коли слабшають і розпадаються Британська та інші колоніальні імперії, які задавали напрям стратифікації в попередню історичну епоху. Повоєнні зміни у міжнародному лідерстві та формування нової ієрархії міжнародних відносин означали втрату першості колишньої ролі світового локомотиву. Тому перед західноєвропейської елітою стояло завдання забезпечити регіону можливо вищу позицію в світовій ієрархії і унеможливити його перехід до периферії [18, с. 106]. Інтеграція в цьому випадку є украй ефективним засобом, адже вона стимулює внутрішній розвиток регіону, а також дозволяє максимально використовувати переваги глобалізації, одночасно обмежуючи її негативний вплив. Так і в сучасній геополітичній ситуації саме регіональні інтеграційні об'єднання можуть стати передумовою глобальних змін та стимулом до розвитку.

Створювана регіональною інтеграцією цілісність – це цілісність групи факторів, що діють воедино в процесі глобалізації. Тож правомірне таке формулювання: регіональна інтеграція є моделлю свідомої та активної участі групи країн в процесах ранжування світу, обумовлених глобалізацією, що підтверджує графічна схема на *рис. 1*. У результаті торговельних відносин країни прагнуть до підвищення ефективності та продуктивності, саме тому об'єктивним є факт об'єднання у регіональні інтеграції задля зростання рангу у системі міжнародних економічних відносин в умовах глобалізаційних змін.

Інтенсифікація зв'язків між учасниками, інтеграція їх економічних і політичних систем не є метою регіональної інтеграції. Таке взаємопроникнення насправді є інструментом і продуктом інтеграції. Її головна

мета полягає в досягненні максимально успішного глобального рангу. Під успішністю розуміємо зміцнення позицій регіону в найбільш важливих для цього типу рангу областях або в областях, де у регіону є найбільші можливості. Тож інтеграція дає змогу максимально використовувати переваги глобалізації, одночасно обмежуючи її негативний вплив [14].

Рис. 1. Функціональна структура глобалізації

Джерело: побудовано авторами

Сформульоване поняття регіональної інтеграції має певну наукову новизну.

По-перше, виробляється більш широкий погляд на украй несхожі інтеграційні процеси, що відбуваються в різних регіонах світу. Наразі всі регіональні об'єднання препарують інструменти економічного детермінізму, головний з яких – відома шкала Бели Балаші 1961 р. Відповідно до неї інтеграція піднімається від зони вільної торгівлі до митного союзу, далі переростає в загальний ринок, а потім перетворюється в економічний і валютний союз. Із цього погляду Північноамериканська угода вільної

торгівлі (НАФТА) й досі перебуває на початковому етапі, а Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) тільки наближається до нього. Проте Південний спільний ринок (МЕРКОСУР) перебуває на другому ступені, а Економічна співдружність держав західної Африки (ЕКОВАС) просувається до третього [14]. Тож за цієї моделі немає аналізу цілей тієї чи тієї країни до співробітництва.

По-друге, нове визначення дає уточнення, що інтеграція – це і стан, і процес тією мірою, якою ними є чинна модель. Політичні еліти залучають свої країни в інтеграційні об'єднання не так задля того, щоб активізувати обмін із сусідами, як заради стратегічної перспективи.

По-третє, запропоноване формулювання змінює уявлення про показники розвитку інтеграції. Найвні методи оцінки інтенсивності внутрішньорегіональних обмінів, синхронізації коливань макроекономічних показників, поширення наднаціональних способів прийняття рішень, громадської підтримки не втрачають актуальності, але перетворюються в додаткові характеристики інтеграції.

Як переконує Т. Щербина, на сьогодні сучасні міжнародні економічні відносини характеризуються бурхливим розвитком інтеграційних процесів на регіональному рівні, що проявляється в створенні нових угруповань країн та розширенні вже наявних. Позаяк найбільш вдало та динамічно регіональна інтеграція здійснюється зусиллями Європейського Союзу (*дали* – ЄС), то й переважна кількість теорій щодо розуміння особливостей цих процесів стосується саме європейської інтеграції. Серед найбільш значущих класичних підходів найвагомішими є функціоналізм (Д. Мітрані) [2, с. 184], федералізм (С. Пістоне, А. Спінеллі) [2, с. 185], неофункціоналізм (Е. Хаас) [1, с. 109], тоді як з-поміж нових підходів виділяють теорію зацікавлених груп (Дж. Зісман, У. Сендхольц) [2, с. 186], неоінституціоналістську теорію режиму (Р. Коен, Ф. Риттбергер) [1, с. 111], а також теорію концентричних кіл.

Однак теоретичні підходи для пояснення або прогнозування розвитку відносин між іншими країнами майже не використовуються. Крім того, вивчаючи механізми співпраці країн, вони не беруть до уваги концепцію стратегічного партнерства, яка здатна пояснити взаємодію країн на початкових етапах співробітництва. Тому дослідження розвитку підходів щодо вивчення процесів регіональної інтеграції у зв'язку з положеннями зазначеної концепції дає змогу оцінити мотиви взаємодії країн, визначити особливості їх відносин на поточному етапі та оцінити перспективи подальшої співпраці.

Термін «стратегічне партнерство» незначно висвітлено у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, до того ж, як правило, досліджено лише практичні аспекти, пов'язані з використанням у дипломатичній практиці, і тільки деякі автори розглядають теоретичні аспекти: І. Жовква, Є. Лисицин, Г. Перепелиця, Б. Тарасюк [14]. Останній визначає його як «особливий інструмент зовнішньої політики держави, використовуючи

який вона узгоджує свої дії на міжнародній арені з іншими державами. Взаємодія у використанні цього інструмента та збіг стратегічних національних інтересів двох чи більше держав у кількох сферах призводять до виникнення між ними особливого виду міждержавного співробітництва, яке також може бути охарактеризоване як стратегічне партнерство» [16, с. 63]. Позаяк початкові форми міжнародної співпраці можуть бути поверхневими та розвиватися як наслідок взаємозалежності та взаємодоповнення економічних систем країн, то угоди про стратегічне партнерство можна розглядати як початковий етап інтеграції [16, с. 64]. Однак якщо країни не відповідають головним передумовам інтеграції, які були запропоновані неофункціоналістами, а кількість сфер спільних інтересів обмежена, то подальшого поглиблення співпраці може і не відбутися, що може бути поясненням застою у розвитку співпраці між країнами.

Якщо розглянути структуру стратегічного партнерства, то серед моделей виділяють чотири головні: представницьке стратегічне партнерство; стратегічне партнерство проти спільної загрози; тактичне партнерство заради стратегічних результатів і асиметричне стратегічне партнерство. Перше створюють заради реалізації представницьких функцій у регіоні [15, с. 321]. У другому випадку мотивом є об'єднання держав проти спільного ворога або загрози. Третю модель використовують у випадках, коли держава намагається досягти своєї мети через укладання тимчасового партнерства з країною, яка має абсолютно інші стратегічні цілі, для уникнення конфронтації [15, с. 321]. Остання модель партнерських відносин виникає як результат спільного історичного минулого, хоча держави є незалежними та різними за потенціалом, через що між ними формуються асиметричні відносини. До того ж одна з країн може намагатися свідомо закріпити таку асиметрію.

Таблиця

**Класифікація об'єднань світу
за використанням моделей інтеграційних процесів**

Моделі			
Політико-економічної інтеграції	Торговельно-економічної інтеграції	Міжнародних економічних надурядових організацій	Політичних союзів і військових блоків
- Європейський союз (ЄС) - Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) - Антська група (Латинська Америка) - Карибський спільний ринок (Латинська Америка) - Група БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР)	- Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) - Організація арабських країн – експортерів нафти (ОАПЕК) - Північно-американська інтеграція (НАФТА) - Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК)	- Світова організація торгівлі (СОТ) - Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) - Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД)	- Європейська Рада - Організація Африканської єдності (ОАЕ) - Організація Північно-атлантичного договору (НАТО)

Джерело: побудовано авторами на основі матеріалів [11]

Серед основних моделей регіональних інтеграційних процесів у регіонах виділяють моделі (табл.): політико-економічної інтеграції

(з урахуванням соціальних аспектів); торговельно-економічної співпраці; міжнародних економічних надурядових організацій, що регламентують торгівлю, тарифну політику і виробляють економічну стратегію; політичних союзів і військових блоків.

Висновки. Теоретико-методологічні аспекти процесу регіональної економічної інтеграції у сучасних умовах глобалізації змінюються, адже через концентрацію на промисловість та послуги міжнародні економічні відносини набувають нового рівня та прояву. Виважене поєднання економічної географії із регіональною інтеграцією посилить розвиток країн у системі сучасних міжнародних економічних відносин. Попри економічне зростання, яке може бути незбалансованим, прогрес охоплює весь регіон, і тоді країни з нижчим рівнем розвитку можуть мати зиск від концентрації багатства, що зростає. Це означає, що за допомогою регіональної економічної інтеграції зростання економічного розвитку як країни, так і регіону буде сприятливим. Позаяк на сьогодні головними чинниками у сучасних міжнародних економічних відносинах є регіональні інтеграційні об'єднання, саме їх розвиток та функціонування можуть стати ініціативою змін глобальної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голіков А. П. Міжнародні економічні відносини : підручник / А. П. Голіков, О. А. Довгаль. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. — 464 с.
2. Киреев А. П. Международная экономическая интеграция / А. П. Киреев. — М. : Норма, 2008. — С. 182.
3. Маковоз О. В. Антикризисное регулирование как эффективный вплив держави на розвиток економіки / О. В. Маковоз, А. С. Глазкова, Є. О. Кириченко // Вісн. екон. трансп. і пром-ості. — 2014. — Вип. 45. — С. 21–25 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2014_45_5.
4. Матюшенко І. Ю. Співвідношення глобальних проблем людства, пріоритетів науково-технічної діяльності та національних проєктів в Україні / І. Ю. Матюшенко. — Бізнес Інформ. — 2011. — № 4. — С. 7–11.
5. Пархоменко Н. М. Інтеграційні процеси споживчої кооперації : регіональні аспекти : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.10.01 / Н. М. Пархоменко ; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Юрія Кондратюка. — Полтава, 2004. — 20 с.
6. Здоровко С. Ф. Судова система Франції : монографія / С. Ф. Здоровко, В. І. Сідоров // ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2015. — 188 с.
7. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини : підруч. для студ. економ. спец. вищ. навч. закл. — К. : Либідь, 2008. — 408 с.
8. Циганов С. А. Проблеми сталого розвитку у контексті неоліберальної моделі глобалізації / С. А. Циганов, А. М. Яншина // Економіка України. — 2013. — № 4. — С. 4–14.
9. Щербина Т. В. Теорії регіональної економічної інтеграції в контексті розвитку міжнародних відносин / Т. В. Щербина // Проблеми і перспективи розвитку банківської справи України. — 2014. — Вип. 38 — С. 306–314.
10. Якубовський С. О. Зовнішня заборгованість як фактор нестабільності банківської системи України / С. О. Якубовський, Т. А. Родіонова // Постсоціалістичні країни в умовах світової фінансово-економічної кризи : міжнарод. науково-практич. конф. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 2009. — Ч. 1. — С. 23–26.

11. Бриггс Э. Европа нового и новейшего времени с 1789 г. и до наших дней / Э. Бриггс, П. Клэвин. — М. : Весь мир, 2006. — С. 505–526.
12. Kössler A. Elements of regional integration : A multidimensional approach. / A.Kössler M.Zimmek Nomos. — 2009. — p. 278.
13. Костюнина Г. М. Интеграционные объединения мира / Г. М. Костюнина, Н. Н. Ливенцев // Мировая экономика и международные экономические отношения : учебник / под ред. А. С. Булатова и Н. Н. Ливенцева. — М. : Магистр, 2008. — С. 164–187.
14. Ломакина В. К. Мировая экономика / В. К. Ломакина. — М. : Анкил, 2009. — С. 174.
15. Толорая Г. Д. БРИКС : шанс изменить миропорядок? / Г. Д. Толорая // Мир перемен. — 2011. — № 3. — С. 136–152.
16. Farrell M. Global politics of regionalism : Theory and Practice / M. Farrell, V. Hettne, Van Langenhove L. // L. : Pluto Press, 2005. — p. 321.
17. Hix S. The Political System of the European Union. / S. Hix — 2 nd ed. — N. Y. : Palgrave Macmillan, 2005. — P. 27–146.
18. Рыбалкина В. Е. Международные экономические отношения / В. Е. Рыбалкина. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 106.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2016.

Sidorov V., Pasmor M. Regional economic integration.

Background. Development of integration processes in the modern system of international economic relations is objectively a natural result of increased movement of goods and production factors between countries that require more reliable production and marketing links between countries and elimination of the numerous barriers to international trade and movement of production factors. This can be carried out only within the interstate integration associations on the basis of multilateral political agreements.

The **aim** of the article is to study the process of regional economic integration in the current conditions of globalization changes.

Materials and methods. Material of the study was prepared on the basis of articles of relevant modern scientific journals and textbooks. Regarding research methods, method of historical analysis of the problem, systematization method and empirical methods of analysis of actual documents were used.

Results. High rates of the world economy are placing increased demands on the national economy, which significant growth reserves are in the integration. Today the modern international economic relations are characterized by the rapid development of integration processes at the regional level, which is manifested in the creation of new country groups and expand existing ones. As the EU is the most successful and dynamic regional integration, thus the vast number of theories about understanding these processes applies to European integration.

Conclusion. Theoretical and methodological aspects of the process of regional economic integration in the current context of globalization acquire changes as because of concentration on industry and services international economic relations gain a new level and expression. The elaborated combination of economic geography with regional integration will lead to greater development of modern system of international economic relations. Despite the economic growth, which may be unbalanced, development covers the entire region and then countries with a low level of development can benefit from the growing concentration of wealth. This means that with the support of regional economic integration increase of economic development of the country and the region will be favorable. Since currently the main actors in contemporary international economic relations are regional integration associations it is their development and operation that can initiate development of the global economy.

Keywords: globalization, international economic relations, regional integration, world order, world economic relations.

REFERENCES

1. Golikov A. P. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny : pidruchnyk / A. P. Golikov, O. A. Dovgal'. — H. : HNU im. V. N. Karazina, 2015. — 464 s.
2. Kireev A. P. Mezhdunarodnaja jekonomicheskaja integracija / A. P. Kireev. — M. : Norma, 2008. — S. 182.
3. Makovoz O. V. Antykryzove reguljuvannja jak efektyvnyj vplyv derzhavy na rozvytok ekonomiky / O. V. Makovoz, A. S. Glazkova, Je. O. Kyrychenko // Visn. ekon. transp. i prom-osti. — 2014. — Vyp. 45. — S. 21–25. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2014_45_5.
4. Matjushenko I. Ju. Spivvidnoshennja global'nyh problem ljudstva, prioritytetiv naukovotekhnichnoi' dijalnosti ta nacional'nyh proektiv v Ukraini / I. Ju. Matjushenko. — Biznes Inform. — 2011. — № 4. — S. 7–11.
5. Parhomenko N. M. Integracijni procesy spozhyvchoi' kooperacii' : regional'ni aspekty : dys. ... kand. ekon. nauk : spec. 08.10.01 / N. M. Parhomenko ; Poltav. nac. tehn. un-t im. Jurija Kondratjuka. — Poltava, 2004. — 20 s.
6. Zdorovko S. F. Sudova systema Francii' : monografija / S. F. Zdorovko, V. I. Sidorov // HNU im. V. N. Karazina. — H., 2015. — 188 s.
7. Filipenko A. S. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny : pidruch. dlja stud. ekonom. spec. vyssh. navch. zakl. — K. : Lybid', 2008. — 408 s.
8. Cyganov S. A. Problemy stalogo rozvytku u konteksti neoliberal'noi' modeli globalizacii' / S. A. Cyganov, A. M. Janshyna // Ekonomika Ukrainy. — 2013. — № 4. — S. 4–14.
9. Shherbyna T. V. Teorii' regional'noi' ekonomichnoi' integracii' v konteksti rozvytku mizhnarodnyh vidnosyn / T. V. Shherbyna // Problemy i perspektyvy rozvytku bankivs'koj spravy Ukrainy. — 2014. — Vyp. 38 — S. 306–314.
10. Jakubovs'kyj S. O. Zovnishnja zaborgovanist' jak faktor nestabil'nosti bankivs'koj systemy Ukrainy / S. O. Jakubovs'kyj, T. A. Rodionova // Postsocialistychni kraïny v umovah svitovoi' finansovo-ekonomichnoi' kryzy : mizhnarod. naukovopraktych. konf. / Odes. nac. un-t im. I. I. Mechnykova. — O., 2009. — Ch. 1. — S. 23–26.
11. Briggs Je. Evropa novogo i novejshego vremeni s 1789 g. i do nashih dnei / Je. Briggs, P. Kljevin. — M. : Ves' mir, 2006. — S. 505–526.
12. Kössler A. Elements of regional integration : A multidimensional approach. / A. Kössler M. Zimmek Nomos. — 2009. — p. 278.
13. Kostjunina G. M. Integracionnye ob'edinenija mira / G. M. Kostjunina, N. N. Livencev // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye jekonomicheskie otnoshenija : uchebnik / pod red. A. S. Bulatova i N. N. Livenceva. — M. : Magistr, 2008. — S. 164–187.
14. Lomakina V. K. Mirovaja jekonomika / V. K. Lomakina. — M. : Ankil, 2009. — S. 174.
15. Toloraja G. D. BRIKS : shans izmenit' miroporjadok? / G. D. Toloraja // Mir peremen. — 2011. — № 3. — S. 136–152.
16. Farrell M. Global politics of regionalism : Theory and Practice / M. Farrell, B. Hettne, Van Langenhove L. // L. : Pluto Press, 2005. — p. 321.
17. Hix S. The Political System of the European Union. / S. Hix — 2 nd ed. — N. Y. : Palgrave Macmillan, 2005. — P. 27–146.
18. Rybalkina V. E. Mezhdunarodnye jekonomicheskie otnoshenija / V. E. Rybalkina. — M. : JUNITI-DANA, 2009. — S. 106.